

ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА И ГРАМАТИЧЕСКАТА ДОМИНАНТА НА ФЛЕКТИВНИЯ ТИП СПОРЕД ВИЖДАНИЯТА НА ГЕОРГИ ГЕРДЖИКОВ

КРАСИМИРА АЛЕКСОВА

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

В настоящия текст се разглежда класификацията на частите на речта в българския език според вижданията на Г. Герджиков. Коментирани са признаците, по които се изгражда тази класификация. Предлага се една допълнена нейна версия. След това в изследването се разглежда граматическата доминанта според Г. Герджиков на изолиращия, аглутинативния и флективния тип езици чрез въвеждане на понятията автономно граматическо значение, позиционно граматическо значение и надредното понятие глобално граматическо значение.

Ключови думи: част на речта; морфологизация; автономно граматично значение; позиционно граматично значение; глобално граматично значение; български език

GEORGI GERDZHNIKOV'S VIEWS ON PARTS OF SPEECH AND THE GRAMMATICAL DOMINANT OF INFLECTIONAL LANGUAGES

KRASIMIRA ALEKSOVA

SOFIA UNIVERSITY ST. KLIMENT OHRIDSKI

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

The article deals with Georgi Gerdzhikov's classification of parts of speech in Bulgarian with a view to the criteria it was based upon. As a result, I propose a new, extended version of his classification. I also look into his idea of the grammatical dominants of isolating, agglutinative and inflectional languages through the concepts of autonomous grammatical meaning, positional grammatical meaning and the cover term of global grammatical meaning.

Keywords: part of speech; morphologisation; autonomous grammatical meaning; positional grammatical meaning; global grammatical meaning; Bulgarian language

1. Въведение

Обект на изследване в настоящата работа е класификацията на частите на речта и връзката ѝ с граматическата доминанта на флективния морфо-

логичен тип според възгледите на Г. Герджиков. Те са ни познати от лекциите му пред бакалаврите в рамките на дисциплината „Морфология на съвременния български език“, от аудиозаписи на тези лекции и от непубликувания му труд, посветен на развоя на индоевропейските езици към аналитизъм, части от които авторът ни е предоставял (Герджиков/Gerdzhikov, лекции; Герджиков/Gerdzhikov, ръкопис). Именно фактът, че тези възгледи на Г. Герджиков не са познати за нашата езиковедска общност, ни насочи към темата на статията.

Конкретните задачи са да представим релевантните признаци, по които се изгражда класификацията на частите на речта в българския език според вижданията на Г. Герджиков, а също така да покажем значимостта на частите на речта за определяне на типологическата доминанта на флективния тип в съпоставка с други морфологични типове езици.

В следващата част се разглежда класификацията на частите на речта на Г. Герджиков, след това се представя същността на граматическата доминанта на флективния тип в съпоставителен план най-вече с граматическата доминанта на изолиращия и аглунативния морфологичен тип.

2. Класификация на частите на речта според Г. Герджиков

Основната задача на настоящата част е да представи признаците, по които се извършва делението на частите на речта според Г. Герджиков. Основният принцип на тази класификация е главно бинарното поделение на подкласове, всеки от които може да се дели по релевантни признаци на други подкласове.

Класовете думи се разграничават според Г. Герджиков въз основа на общокатегориалното им значение (т.е. по общото в значението на всички елементи от даден клас думи) и изразяваните частнокатегориални значения (т.е. според изразяваните граматически значения в конкретния език).

Първият признак отделя *централните* от *периферните* части на речта, което оформя противопоставянето на междуметията от другите части на речта. Оформените два подкласа са несиметрични, защото само централните (т.е. непериферийните) части на речта подлежат на по-нататъшно деление по признаци.

Вторият признак, действащ в полето на централните части на речта, е признакът *самостойност*, който противопоставя *самостойните* от *несамостойните* (още *служебните*) части на речта. Самостойните части на речта могат да бъдат части на изречението, т.е. могат да изразяват минимум информация – към тях може да се зададе въпрос и да се отговори на него. За разлика от това несамостойните части на речта не могат да бъдат части на изречението. Те са функционални думи и могат да се дефинират само на базата на функциите, които изпълняват.

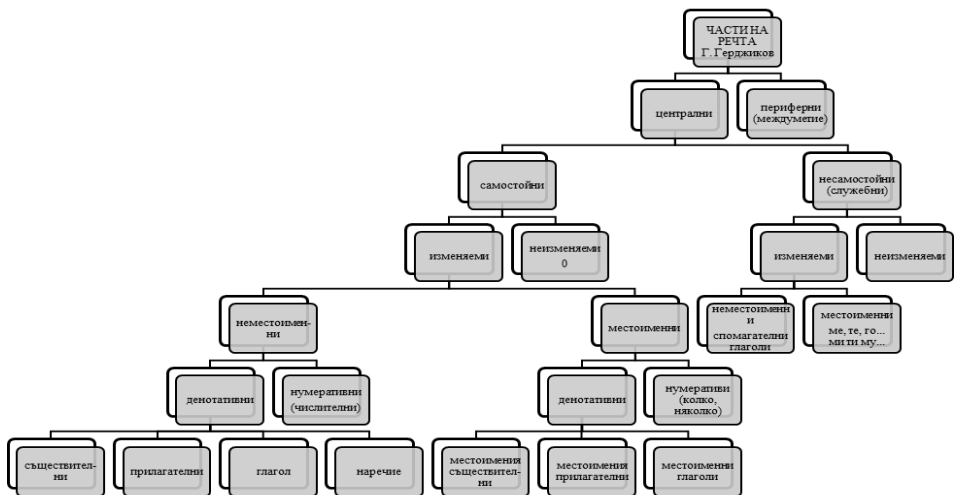
По третия класификационен признак и двата получени подкласа – самостоятелните и несамостоятелните, се поделят на *изменяеми* и *неизменяеми*. Първият подклас се отличава с налично формоизменение за разлика от втория. Неизменяемите части на речта не се поделят на подкласове в класификационната схема на Г. Герджиков.

Четвъртият класификационен признак е *местоименност*, отделящ *неместоименните* от *местоименните* части на речта. Той е значим, тъй като местоименията не са денотативен клас думи за разлика от неместоименните класове думи.

Петият класификационен признак е *денотативност* : *нумеративност*. Тогава и в местоименните части на речта, и в неместоименните класове думи се разграничават части на речта, които имат съответно номинативна функция и нумеративна функция.

Денотативните части на речта вече се поделят не по дихотомен начин, а въз основа на т.нар. общокатегориално значение, т.е. най-общото в значението на думите, влизащи в съответния клас думи.

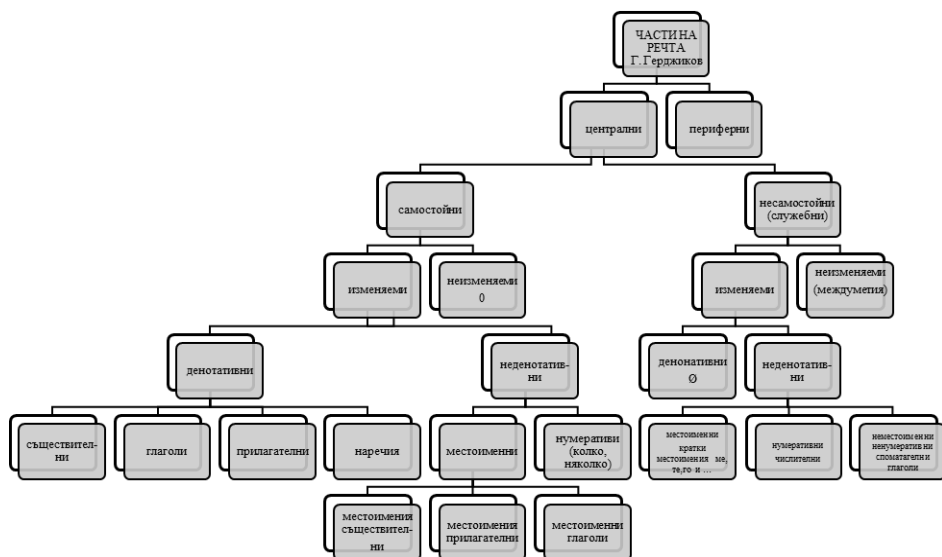
Схема 1. Първи вариант на класификацията на частите на речта според Г. Герджиков

В *Схема 1* не е намерило отражение наличието на *хибриди*: между глагола и прилагателното име – причастията, и между глагола и наречието – деепричастието.

В един друг, появил се по-късно вариант на класификацията на частите на речта в съвременния български език, дело на Г. Герджиков, четвъртият класификационен признак (т.е. след делението на несамостоятелни и самостоятелни части на речта) е *денотативност*, който разделя *денотативните* класове думи (съществителни, прилагателни, глаголи, наречия) от *неденотативните* части на речта (местоимения и числителни). Чак тогава получените подкласове се поделят на местоименни и неместоименни (т.е. нумеративни). Към *Схема 2* трябва да се добавят хибридите: между глагола и прилагателното име – причастията, както и между глагола и наречието – деепричастието. Трябва да се има предвид обаче, че това деление не образува самостоятелни части на речта.

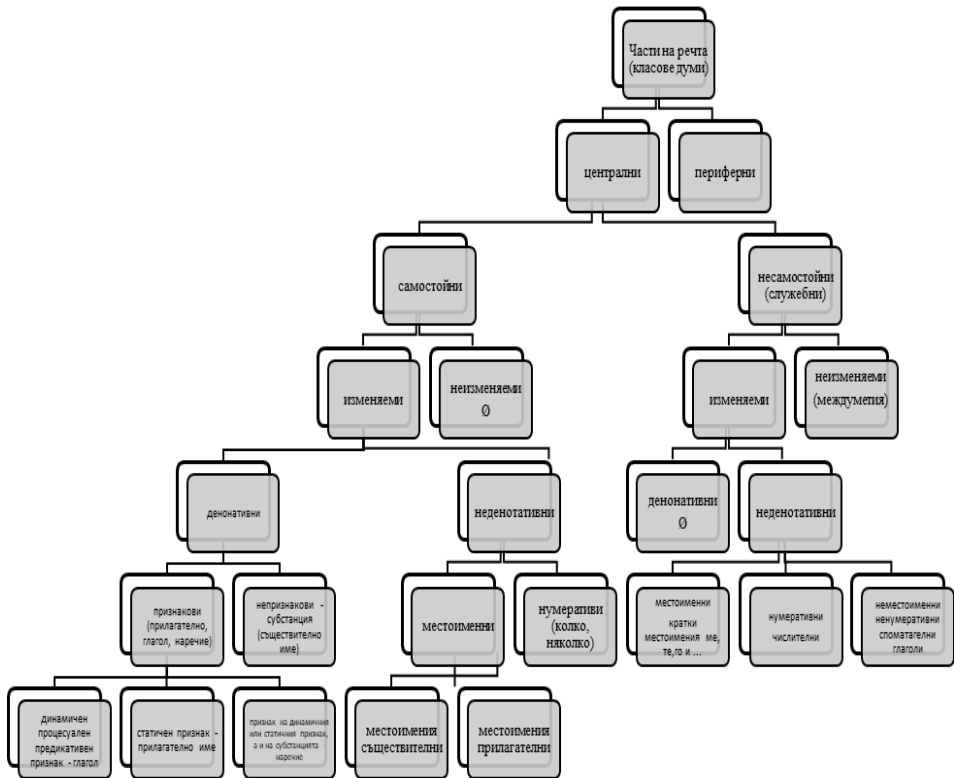
Схема 2. Втори вариант на класификацията на частите на речта според Г. Герджиков

Тези класификационна схема би могла да бъде продължена в подкласа на денотативните неизменяеми самостоятелни централни части на речта, като се въведе делението *непризнакови* : *признакови* класове думи, с противопоставяне на съществителните имена като *непризнакови* думи, назоваващи субстанцията, и *признаковите* класове думи като прилагателното, глагола и наречието. В подкласа на признаковите думи се оформя противопоставянето *статичен признак* (при прилагателните имена) : *динамичен процесуален предикативен признак* (при глагола) и *признак на признака* (при наре-

чието). Освен това в *Схема 3* са премахнати местоимения глаголи, които не смятаме, че съществуват в съвременния български език.

Схема 3. Допълнена и редактирана класификация

3. Значимостта на частите на речта при определяне на граматическата доминанта на флективния тип

В типологията съществуват различни опити да се дефинира основната, водещата, определящата характерологична особеност на всеки от морфологичните типове езици, или по думите на Мелников – водещата граматическа тенденция в даден тип езици (Мельников/Mel'nikov 1971). В една своя статия авторът изтъква, че доразвива идеята на А. А. Реформатски за „общата формула на тенденцията“, „общия източник на отделните тенденции“, който „удържа свързани всички частни особености“ (Мельников/Mel'nikov 1971: 359). В този смисъл граматическата детерминанта може да се разглежда като основна характеристика, която определя други значими особености на езиковия тип.

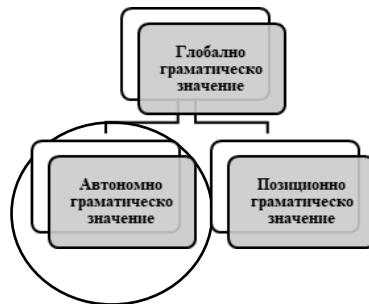
Г. Герджиков говори в своята работа „Един екскурс в областта на първопричините за различията между основните морфологически типове“ (част от непубликувания труд за развоя на индоевропейските езици към аналитизъм) за граматическа доминанта на езиковия тип. Според автора в „основата на разликите между морфологическите типове стои преди всичко различният статут на частите на речта в тях, различната степен и форма на морфологизация на частите на речта“ (Герджиков/Gerdzhikov, ръкопис). Естествено, за граматическа доминанта може да се говори само при езиците, различаващи части на речта (най-вече номинативните езици). Граматическата доминанта определя различния статут на граматическите афикси например във флективните и аглутинативните езици – полисемантичния и разнотипен характер на граматическите афикси във флективните езици и моносемантичния им и еднотипен характер в аглутинативните езици. От нея също така зависи и организацията на композираните форми, както и други особености в съответния морфологичен тип.

Г. Герджиков въвежда три понятия, които са свързани с изясняването на степента и формата на морфологизацията на частите на речта. Първото понятие е *автономно граматическо значение* на думата – „общото граматическо значение, което пълнозначната дума има независимо от синтактичната си позиция“ (например при глагола е процесуален признак, при съществителното – субстанция, при прилагателното – статичен признак и т.н., т.е. това е т.нар. *общокатегориално значение*). Второто понятие е „значението, което се внася от дадената синтактична позиция“, дефинирано като *позиционно граматическо значение* на думата. Надредното понятие, което е комбинация от позиционното и автономното граматическо значение на думата, е т.нар. от Г. Герджиков *глобално граматическо значение*, например „‘субстанция във функция на актант’, ‘субстанция във функция на определение на друга субстанция’, ‘субстанция във функция на предикат’, ‘процесуален признак във функция на предикат’ и т.н.“ (Герджиков/Gerdzhikov, ръкопис). Както се вижда, глобалното граматическо значение на частите на речта е комбинация между общокатегориалното значение и синтактичната позиция. Например конкретно за българския език субстанция (общокатегориалното значение на съществителното име) в ролята на подлог, на допълнение, на обстоятелствено пояснение, на приложение, на определение; процесуален признак (общокатегориалното значение на глагола) в ролята на сказуемо; статичен признак (общокатегориалното значение на прилагателното) в ролята на определение; признак на признака (общокатегориалното значение на наречието) в ролята на определение или на обстоятелствено пояснение и пр. Различните морфологични типове езици се разграничават по това, че глобалното граматическо значение е в различна степен морфологизирано според Г. Герджиков.

В цитирания труд на Г. Герджиков авторът посочва, че при изолиращия тип езици частите на речта имат статута на лексикално-граматически

разреди, тъй като „не е морфологизирано нито автономното, нито позиционното значение на думата“ (Герджиков/Gerdzhikov, ръкопис). При аглутинативните езици според автора е морфологизирано само автономното граматическо значение на думата, но не и позиционното граматическо значение, именно поради това е възможно съществуването на т.нар. конверсиращи или транспозиционни афикси, които могат да отнесат дадена дума към друга част на речта. Следователно в аглутинативните езици не е морфологизирано в цялост глобалното граматическо значение. То има според Г. Герджиков морфосинтактичен характер. Авторът дава примери със съществителното име в турския език в позиция на актант, в която то получава граматически афикси за число, принадлежност и падеж (*ev-ler-imiz-den – от къщите ни*), в позиция на определение на друго съществително при първия изафет определящото съществително има същите категории, но е винаги в родителен падеж. Съществителното обаче може да заема позицията на предикат и тогава получава афикси за сказуемност като време, модалност и статут (самостоен или условен), напр. *On-lar ev-ler-imiz-de-dir – Те са в къщите ни*, *On-lar ev-ler-imiz-de-y-di – Те бяха в къщите ни*, *On-lar ev-ler-imiz-de-y-miş – Те били в къщите ни*, *On-lar ev-ler-imiz-de-i-se – Ако те са в къщите ни*. Глаголните основи във функция на определение се реализират като причастия и нямат нужда от конверсивен суфикс, превръщат глагола в причастие (Герджиков/Gerdzhikov, ръкопис).

Схема 4. Морфологизация само на автономното граматическо значение при последователно аглутиниращите езици

Както се вижда, частите на речта в турския език запазват винаги автономното си значение (с други думи – общокатегориалното си значение), но могат да имат различни позиционни значения. Герджиков сочи, че съществителното име в последователно аглутинативните езици може да има три глобални значения: „(1) субстанция във функция на актант; (2) субстанция във функция на определение; (3) субстанция във функция на предикат“ (Герджиков/Gerdzhikov, ръкопис). Глаголът от своя страна има също три глобални значения: „(1') процесуален признак във функция на актант; (2') процесуален признак във функция на определение; (3') процесу-

ален признак във функция на предикат“ (при абстрахиране от деепричастieto) (Герджиков/Gerdzhikov, ръкопис).

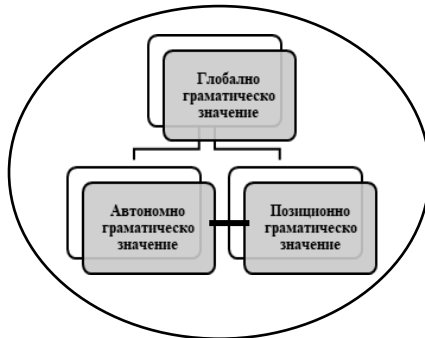
Именно морфологизацията само на автономното значение детерминира според Г. Герджиков и факта, че в аглутинативните езици афиксите „не принадлежат изцяло на съответния граматически клас думи, формиран от автономното значение, и съответно не принадлежат изцяло на думата, а са зависими и от синтактичната позиция“ (Герджиков/Gerdzhikov, ръкопис). От своя страна това определя и факта, че граматическите афикси са независими един от друг (за разлика от положението във флективните езици, в които настъпват фузии). Освен това граматическата доминанта – морфологизация само на автономното значение, което означава, че глобалното граматично значение е морфосинтактично, води до това, че граматическите афикси също имат морфосинтактичен характер и могат да бъдат групови определители, например афиксът за мн.ч. е само един път в именна група с еднородни части или в изречението, напр. *Bağ(larda), tarla(larda) ve çairlarda – В лозята, нивите и ливадите, Araplar şarap içmez(ler) – Арабите вино не пият* (Герджиков/Gerdzhikov, ръкопис).

За разлика от това във флективните езици е морфологизирано *глобалното граматическо значение*, т.е. морфологизирана е връзката между автономното и позиционното значение. Затова и всяка част на речта може да попада само в определени синтактични позиции, например съществителното име във функция на подлог, определение, допълнение, обстоятелствено пояснение, глаголят – във функция на сказуемо, прилагателното име в позиция на определение, наречието – във функция на определение или обстоятелствено пояснение. От морфологизацията на глобалното значение произтича и фактът, че всяка част на речта получава своя парадигма, която „не се пресича с парадигмите на другите части на речта“ (Герджиков/Gerdzhikov, ръкопис). А това означава, че граматическите афикси принадлежат само на съответната част на речта и не е възможно да се отнасят до именната група в цялост или до цялото изречение (т.е. не могат да бъдат групови определители). Освен това граматическите афикси имат чисто морфологичен, а не морфосинтактичен характер както е при аглутинативните езици, и появата им не зависи от заеманата синтактична позиция. От това произтича и фактът, че граматическите афикси са многозначни и разнотипни, т.е. принадлежащи само на дадена част на речта, което често се сочи като водеща характеристика на флективния тип, но както става ясно, това е производна особеност – произтича от граматическата доминанта, която бе дефинирана като морфологизация на глобалното граматическо значение при флективните езици. Когато обаче във флективен тип езици се появят черти на аглутинация, например определителният член в българския език, то той като граматически афикс може да се отнася към цялата именна група.

Фактът, че граматическите афикси във флективните езици имат чисто морфологичен характер, зависят от глобалното граматическо значение (а не от синтактичната позиция както при аглутинативните езици) и са характерни само за определена част на речта, води до наличието на съгласувателни категории, например прилагателното получава род и число като съгласувателни категории, макар че те нямат съотнесеност към извънезиковата действителност. Трябва да се добави и фактът, че граматическите афикси не са абсолютно независими, между тях настъпват фузии, а освен това се повишава ролята на морфонологичните явления, които подпомагат флексията в изразяването на съответните значения.

Схема 5. Морфологизация на глобалното граматическо значение при флективните езици

4. Заключение

В настоящата работа представихме виждането на Г. Герджиков за класификацията на частите на речта. Предложихме една редакция на това виждане, като в основата лежи общокатегориалното значение на различните класове думи в българския език, а приложените признаци оформят отделните подкласове. Делението на частите на речта е обвързано във вижданията на Г. Герджиков с разграничаването на два вида граматически значения: общокатегориалното значение, което се приема като *автономно граматическо значение*, и *позиционното граматическо значение*, което е всъщност синтактичната функция. Заедно автономното и позиционното значение формират *глобалното граматическо значение*. Различните морфологически типове езици се различават по това кое от граматическите значения морфологизират: в изолиращите езици не е морфологизирано нито автономното, нито позиционното значение, нито глобалното значение в цялост, в аглутинативните езици е морфологизирано само автоном-

ното значение, докато във флективните езици е морфологизирано глобалното значение в цялост, т.е. морфологизирана е връзката между позиционното и автономното значение. Именно морфологизацията на този тип значения формира граматическата доминанта на всеки от трите морфологични типа езици.

ЛИТЕРАТУРА

- Герджиков, ръкопис: *Герджиков, Г.* Един екскурс в областта на първопричините за различията между основните морфологически типове (Ръкопис).
- Герджиков, лекции. *Герджиков, Г.* Лекции по българска морфология (Ръкопис).
- Мельников 1971: *Мельников, Г. П.* Детерминанта – ведущая грамматическая тенденция языка. – В: *Фонетика, фонология, грамматика (в честь 70-летия А. А. Реформатского)*. Москва, Наука, с. 359–387. < <http://philologos.narod.ru/melnikov/determ.htm> > [посетен 07.05.2022].

REFERENCES

- Gerdzhikov, rakopis: *Gerdzhikov, G.* Edin ekskurs v oblastta na parvoprichinite za razlichiyata mezhdru osnovnite morfologicheski tipove (Rakopis).
- Gerdzhikov, lektzii: *Gerdzhikov, G.* Lektzii po balgarska morfologiya. (Rakopis).
- Mel'nikov 1971: *Mel'nikov, G. P.* Determinanta – vedushchaja grammaticeskaja tendentsija jazyka. – In: *Fonetika, fonologija, grammatika (v chest' 70-letija A. A. Reformatskogo)*. Moskva: Nauka, s. 359–387. < <http://philologos.narod.ru/melnikov/determ.htm> > [07.05.2022].

✉ *Проф. д.ф.н. Красимира Алексова*

Катедра по български език, Факултет по славянски филологии
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

✉ *Prof. Krasimira Aleksova, DSc*, Department of Bulgarian Language
Faculty of Slavic Studies, Sofia University St. Kliment Ohridski
15 Tsar Osvoboditel, Sofia 1504, Bulgaria